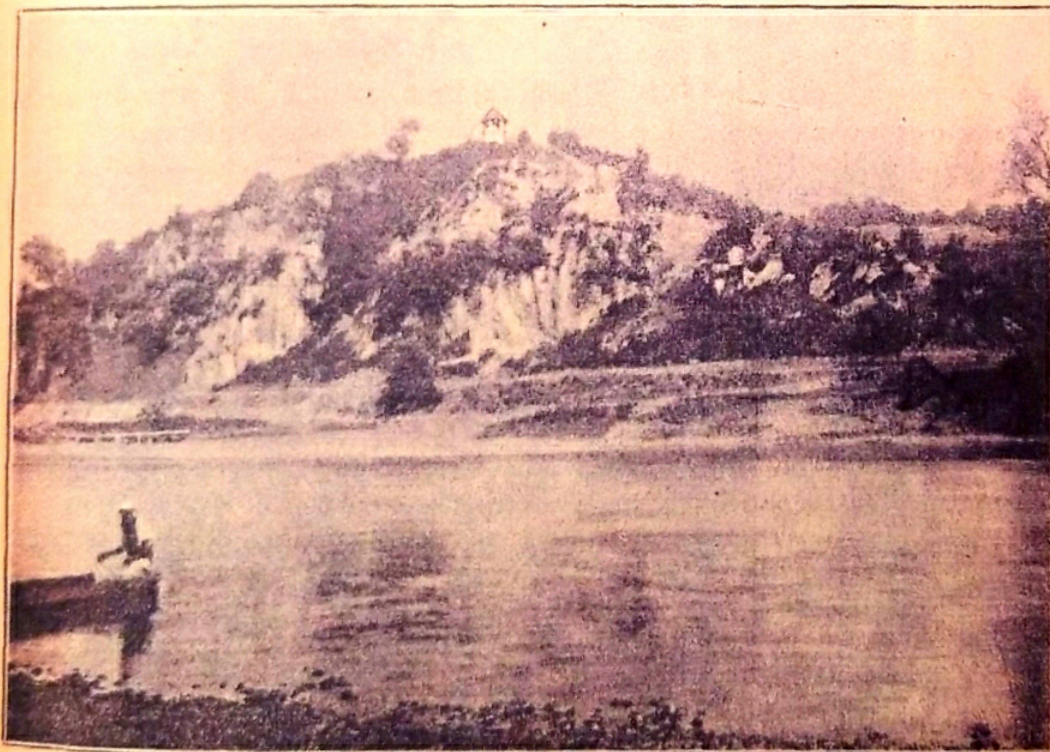
Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja.

Priopćio rudarski satnik V. Radimský.

Pri utoku Usore u Bosnu, i to u vrlo tupom kutu, što ga tvore lijeve obale obiju rečenih rijeka, uzdiže se jugo-zapadno od

Slika 1.

Doboja osamljena vapnenasta stijena Crkvenica, kojoj je s vrha veoma lijep pogled na varošicu Doboj s podorom sredovjekog

njenog grada, kao i na dvije ubave i plodne doline Bosne i Usore. *Slika 1.* prikazuje pogled na Crkvenicu s južne strane.

Na toj se strani brijeg, koji se oko 40 *m.* uzdiže iznad željeznice, što kraj njega prolazi, strmom stijenom spušta na obalu rijeke, dok su zapadni, sjeverni i istočni pristranci manje strmi i većinom crnicom pokriveni.

Od toga, što se na Crkvenici nalaze temelji od zidova i grobovi, biće, da je nastalo pričanje, da je ondje nekoć bila crkva, kako to pokazuje i ime brda.

Pred nekoliko godina navela je gornja lokalna tradicija nekoga kopača blaga, te se zaputio na ono mjesto i raskopao više grobova. Po kazivanju gospodina kustosa dra Truhelke, koji je u ono vrijeme pohodio Crkvenicu, bili su to ravni grobovi s kosturima, te je

Slika 2. (1/2).

Slika 3. (1/2).

Slika 4. (1/2).

Slika 5. (1/2).

tu megju ostalim bio i jedan zajednički grob, u kome je više kostura ležalo bez ikaka reda duž i unakrst, kao da su u najvećoj hitnji sahranjeni.

Koje po kotarskom uredu u Tešnju, koje po rečenom gospodinu prispjeli su god. 1889. zemaljskom muzeju ovi predmeti, većinom prilozi iz raskopanih grobova:

1. Dvije naušnice od pozlaćena srebra, s karičicom od 30 *mm.* u premjeru, koja u sredini ima četverostruk privjesak i sa svake strane nataknut košić *(slika 2.)*.
2. Dvije naušnice od srebrene žice, s premjerom karičice od 48 *mm.*, na karičici dvije nejednake kvržice *(slika 3.)*.
3. Dvije naušnice od broncane žice, s premjerom karičice od 50 *mm.*, ukrašene sa tri šuplje broncane krugljice *(slika 4.)*.
4. Dvije naušnice od posrebrene bakrene žice, s premjerom karičice od 35 *mm.*, na kojima su privješeni jedan nepomičan i dva pomična zvjezdolika kolutića *(slika 5.)*.
5. Jednostavna mala karičica od naušnice, valjda od mjedi.
6. Jednostavna karičica kao prsten, od istog materijala.
7. Ulomak od pečatnog prstena.
8. Okrugla, glatka plojka od tankog broncanog tenećeta, koja ima 70 *mm.* u premjeru.

Naušnice ad 1 cijenim da su iz kasnijeg doba srednjeg vijeka. Predmeti pod 2—7, mogli bi biti i noviji, a broncana plojka pod 8, s lijepim svojim materijalom, biće da pripada rimskoj dobi.

Sretni slučaj htjede, te je gospodin Eduard Porr, direktor poduzeća Morpurga i Parenta za sječu šume u Usori kod Doboja kupio Crkvenicu, i ondje god 1890. i 1891. sagradio paviljon i ljetni dvorac, različite puteve udesio, na istočnom pristranku brda zasadio vinograd i povrh toga na brdu mnoštvo voćaka i grmlja.

Pri raznim tim radovima trebalo je mnogu zemlju prekopati, pa se pri tome naišlo na daleko protegnute zidane temelje i na različite, kadšto vrlo znamenite starinarske predmete.

Valja mi ovdje istaknuti kao naročitu zaslugu gosp. direktora Porra, što je on velikim troškom otkopao sve temeljne zidove, priredio im nacrt, te ne samo nacrt utvrda na Crkvenici, koji je tako stečen, nego i sve ondje nagjene predmete najliberalnijim načinom darovao našem muzeju.

Pridana ovdje *slika 6.* prikazuje nam položaj Crkvenice, koja pada u područje općine Turski Makljenovac, spram rimske utvrde (castrum), koja leži u općini Doboj i koju ćemo kasnije opisati.

Slika 6.

Samu Crkvenicu i njenu utvrdu prikazuje *slika 7.*

Grad je sastojao iz prednje utvrde I. i grada II., a oboje je, izuzevši jugozapadnu, okomitim stijenama dovoljno zaštićenu stranu, opasano bilo zidinama i opet takim odijeljeno bilo izmegju sebe. Bedem prednje utvrde bio je pojačan sa dvije kule a_1 i a_2, a bedem gradski sa tri kule b_1, b_2 i b_3. Na najvišem mjestu u gradu otkopani su nepravilno četverouglasti zidovi neke zgrade, valjda kule *c*, koja je po svoj prilici posadi služila zadnjim utočištem. Osim toga nagjen je na jugu pri dnu brda na mjestu *d*, duž željeznice preko 30 *m*. dug, maltom (lijepom) zidan zid, koji je posve jednak ostalim zidovima, te je valjda imao tu svrhu, da brani usjelinu izmegju obje stijene iznad njega.

Prednja utvrda I. zaprema površinu od 5500 m^2., a grad II. površinu od 5700 m^2., tako, da cijela gradina obuhvata više od 1 *ha*. zemlje.

Sve gradske zidine postavljene su na sloju krupna kamenja i debele su 2 *m*. Obje spoljašne strane bijahu obzidane lijepim tesanim kamenom, te su sve te veoma tvrde zidine bile zidane maltom (lijepom, žbukom), u kome nije bilo primiješanih komadića opeka, kako je to inače običajno u rimskih gragjevina. Nasuprot bila je u njemu množina crvenih jaspisovih zrnaca, kakih ima u pijesku Usore, koja onuda prolazi, a uz to se je mjestimice našlo cijelih, ili i polomljenih komada opeke, uzidanih megju lomljenim kamenom.

Kad sam ja u septembru god. 1890. bio ondje, onda je sva površina zaravanka, naročito pak istočni pristranak brda bio pokrit

Usora
Bosna
Put u Tešanj
Put u Doboj
Usorska željeznica
I
II
1/2000

Slika 7.

mnoštvom sječena kamena i lomljenim kamenjem, megju kojim su se vrlo često nalazili ulomci rimskih žmurnjaka, ali rjegje opeke. Ni na jednoj opeki nije utisnut biljeg koje legije.

U kuli a_2 na istočnoj strani utvrde, koju sam onda raskopao, našao sam hrpu ruševine, višu od 2 *m.*, kojom se je provlačio sloj od pepela i drvenog uglja, tako, da se po tome može suditi, da je ta gragjevina požarom propala. U ruševini bilo je osim gragjevnog kamenja i malte (lijepa, žbuke) i mnogo žmurnjaka i crijepa, za tim rbina od ilovastih posuda, gragjenih koje prostom rukom, koje na točilo, a na pošljednjim mogao se je opaziti od istosmjernih crta složen valovit ornamenat. Drugih se predmeta na tom mjestu nije našlo.

Osim drugih arhitekturnih ulomaka nagjeno je nasuprot u ruševini izmegju gradskih zidina više komada profiliranog kamenja,

1/10

Slika 8.

1/10.

Slika 9.

1/10

Slika 10.

onda ulomaka malih stupova i ulomak prikazanog u *slici 8.* kamena s lisnim ornamentom u relijefu, što sve bez sumnje potječe iz rimskog doba i sastoji od vapnenastog lapora, kojeg nema u najbližoj okolini. Mnogo je zanimljivije za nas pet rimskih kamenova s natpisima, od kojih su na žalost takogjer nagjeni samo ulomci, i to u ruševiniu prednjoj utvrdi.

Ja sam snimke od tih natpisa poslao sveučilišnom profesoru u Heidelbergu, gospodinu Alfredu pl. Domaszewskomu, koji je bio tako prijazan, pa mi je priopćio svoj nazor o njihovu sadržaju.

Prvi kamen, *slika 9.* sastoji od mekog, vapnenastog lapora, te je ulomak od žrtvenika, koji je bio posvećen Jupitru, a prvi mu red ovako valja čitati:

(Jovi) O(ptimo) M(aximo)

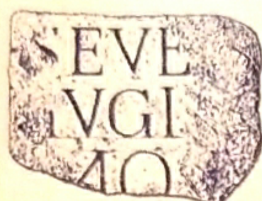
Slova u drugom redu na žalost ne mogu se pouzdano protumačiti, te bi možda ovo moglo značiti:

R(eginae)? I(unoni)?

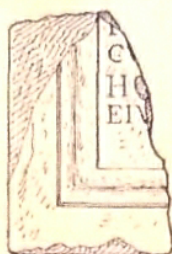
Na drugom kamenu, *slika 10.*, istesanu od nešto tvrgjeg lapora, stoji od prilike ovo:

(curam)
(age) NTE · M(arco) · R(ufinio)?
(praese)? NTE · CO(hors)
MILIAR(ia)

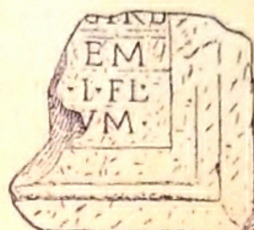
Taj je dakle kamen namjestila kohorta od 1000 momaka, pod zapovijegju Marka R. Poslije riječi „cohors“ stajala je valjda pobliža oznaka bataljuna, valjda „Delmatarum“, koji je u tome kraju bio

Slika 11.

1/10
Slika 12.

1/10
Slika 13.

smješten. Prilika je, da je to dônji kraj temelju nekome spomeniku, postavljenu na čast nekome caru.

Treći je kamen, *slika 11.*, istesan od krupnozrnog pješčenjaka, te je to svakako ulomak natpisa, usječena u počast nekoj carici.

Pošto prvi red samo može značiti:

SEVE(ri),
a drugi red samo: (con)IVGI,

to onda ime te carice mora da je Julia Domna. Po tome biće, da je natpis glasio:

Juliae Domnae Aug(ustæ) Severi Aug(usti) conjugi . . .

Slova M i O u trećem redu zaista se ne mogu popuniti.

Četvrti kamen, *slika 12.* i peti kamen *slika 13.*, sastoje od mekog vapnenastog lapora, te se od pregjašnja tri razlikuju time, što su slova u natpisima oličena veoma trajnom crvenom bojom. Oba su ulomci od spomenika, koji veoma slični bijahu onome, što ga prikazuje *slika 10.* Ne mogu se pouzdano popuniti. Pri kamenu *slika 12.* može drugi red da znači:

CV(ram agente),
a četvrti red: EIV(s numini devotissima)

Nadalje može biti, da na kamenu *slika 13.*, treći red znači:

(cohors) I. FL(avia),
a četvrti red: (Belgar)VM,

pošto je cohors I. flavia Belgarum u Bosni bila štacijonirana.

Vrijednost rečenih natpisa stoji svakako u tome, što je po njima na Crkvenici kod Doboja bila utaborena rimska kohorta.

Ali osim kamenova s natpisima, nagjeni su na Crkvenici još različiti drugi predmeti iz rimskog doba.

Prije svega valja navesti četiri carska novca od bakra, koje sam poslao direktoru umjetničko-historičkih zbiraka Previšnjeg dvora

u Beču, gospodinu Fridriku Kenneru. Po tome naučenjaku ne da se jedan od tih novaca odrediti, dva od njih po veličini i obliku potječu iz druge polovice trećeg vijeka, te se čini, da jedan od njih pripada Probu (god. 276.—282.). Četvrti, koji se pouzdano može protumačiti, potječe od Valentinijana (god. 364.—375.), te po

Slika 14. (1/2). Slika 15. (1/2). Slika 16. (1/2). Slika 17. (1/2). Slika 18. (1/2).

tome možemo suditi, da je utvrgjen kohortski tabor na Crkvenici još postojao pod konac četvrtog vijeka po kršćanskome računu.

Nadalje su nagjeni još različiti željezni predmeti iz rimskog doba, te ću od ovih ovdje da navedem:

1. lemeš od pluga, dug 13 *cm.* a širok 10 *cm.* istog oblika kao ono, što ga zemaljski muzej u više primjeraka ima iz rimskih razvalina u Hercegovini;

2. ulomak crtala od pluga, dug 18 *cm.* a širok 5 *cm.;*

3. prednji dio dugačke sjekire, od oštrice do jame za držak dug 15 *cm.* s oštricom širokom 6 *cm.* i hrptom ispred jame za držak debelim 3$^1/_2$ *cm.;*

4. ulomak veoma savijenog srpa s dulcem, izvinutim gotovo u pravom kutu i s oštricom širokom 3$^1/_2$ *cm.;*

5. ključ — *slika 14.;*

6. vrlo uvinuta jednoreza oštrica od noža — *slika 15.;*

7. izvijena, jednoreza oštrica od noža — *slika 16.;*

8. pràva, jednoreza oštrica od noža — *slika 17.;*

9. malo, lopatičasto orugje — *slika 18.;*

10. više željeznih čavala, megju njima jedan od 17 *cm.* duljine s četverouglastom glavicom, debelom po strani 18 *mm.*, onda različite sprave, za koje se ne može reći, čemu su služile.

Već je rečeno, da je nagjeno i rbina od rimskih ilovastih posuda, zidanih na točilo, megju njima pojedine od vrlo velikih posuda.

Da li je nadalje u *slici 19.* prikazana polovica bakrenog zaponka rimskog podrijetla ili ne, ne bih smio reći.

Osim ovih predmeta iz rimskog doba nagjene su još različite rukotvorine iz predrimskog doba na najvišem zaravanku brda.

Kad su se kopali temelji za novu glorijetu *e* i za vilu *f* (*slika 7.*), izbilo je mnoštvo rbina od posuda, načinjenih prostom

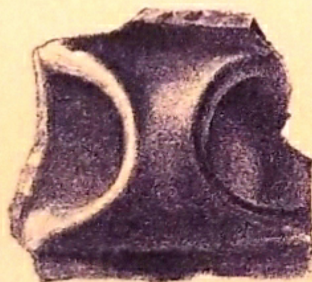
Slika 19. (1/1).

Slika 21. (2/3).

Slika 22. (1/2).

Slika 20. (2/3).

rukom na površinu, na njima megjutim ne bijaše nikakog ornamenta, te se za to nije dalje gledalo na njih.

Slike 20. i *21.* prikazuju dvije take rbine od posuda načinjenih prostom rukom, za koje mišljah, da ih je vrijedno nacrtati.

Slika 20. prikazuje rukatak neke posude, koji je s oba kraja širok 6 *cm.*, a spram sredine sužava se na 17 *mm.* To je rukatak dosta rijetka oblika.

Slika 21. prikazuje utarak ilovaste zdjelice, koja odmah ispod ispravnog svog zjala ima probušen kljunac.

Mnogo više od tih keramičkih rukotvorina vrijedi probušeni i ulašteni nadžak (*slika 22.*), koji je nagjen jugo-zapadno od srednje kule *c* glavnog grada (*slika 7.*).

Taj je nadžak dug 15 *cm.*, nešto je koso probušen, rupa mu je na jednoj strani široka 3 *cm.* ali na drugoj samo 2 *cm.* Oblikom svojim pripada neolitičkoj perijodi, a gragjen je od granita s crvenim živcem i bjelutkom a oskudna tinjavcem. Sličnoga kamena nema nigdje u Bosni i Hercegovini, te će biti, da taj materijal potječe ili iz Srbije, ili iz Bakonjske šume u Ugarskoj.

Drugi je znamenit predmet, koji je nagjen južno od srednje kule *c* glavnog grada *(slika 7.)* šiljak od broncanog koplja iz broncane perijode, prikazan u *slici 23.*, s jakim povorom po sredini i sreoliko izragjenom plojkom.

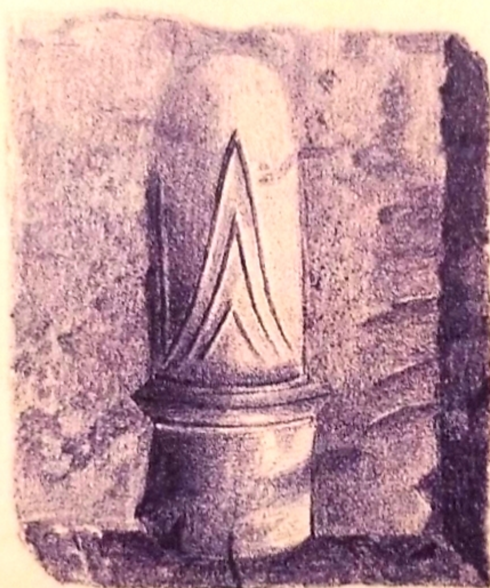
Ali najzanimljiviji je izmegju prehistoričkih predmeta, nagjenih u Crkvenici, bez sumnje prikazani u *slici 24.* kaluf od kelta (nadžaka), koji je nagjen, kad se je u dubljini od 3 *m.* kopao podrum nove vile *f (slika 7.)*

On se sastoji od fliševog pješčenjaka, kamena, koga posvuda u okolici dobojskoj dosta ima.

To je prvi kaluf, koji je do sada nagjen u Bosni i Hercegovini, te nam prikazuje polovicu kelta tako zvanog ugarskog tipa. To je

Slika 23. (1/2).

Slika 24. (1/2).

oblik, koji je u ovim zemljama već više puta nagjen megju predmetima iz broncane perijode, te naš muzej ima više komada takih broncanih keltova.

Ali prekopavanjem, odregjenim po gospodinu direktoru Poru, nagjeno je i takih predmeta, koji po svoj prilici pripadaju mnogo novijem vremenu iza Rimljana.

Tako je nagjeno više grobova s kosturima i u njima kao prilozi sasvim obične naušnice iz srednjeg vijeka ili i kasnijeg vremena, kao što su one, što ih prikazuje *slika 4.* ove rasprave.

Mnogo veći nalaz, koji ovamo valja računati, pružila je tačka *g (slika 7.)* prednje utvrde.

U dubljini od 1 do 1 1/2 *m.* pod zemljom iskopana su naime ovdje dva jedan u drugi zataknuta bakrena kotla, a u nutarnjem bio je željezni sadžak, željezni roštilj i željezna kutlača.

Oba kotla, kovana od debelog bakrenog tenećeta, imaju ravno dno i izvijen okrajak od $2^1/_2$ do 3 *cm.* širine.

Manji kotao, *slika 25.* ima u dnu premjer od 38 *cm.*, zjalo mu je široko 44 *cm.*, a visok je 22 *cm.*

Veći kotao, *slika 26.* ima u dnu premjer od 40 *cm.*, zjalo od 60 *cm.* i visinu od 25 *cm.*

Željezni sadžak, *slika 27.*, kome je jedna noga otkrnjena, dug je po strani 30 *cm.*, a visina mu je nogu 18 *cm.*

Slika 25. ($^1/_8$).

Slika 27. ($^1/_6$).

Slika 26. ($^1/_8$)

Slika 28. ($^1/_6$).

Željezni roštilj, *slika 28.*, kome takogjer nema jedne noge i jedne spoljašne šipke, dug je 27 *cm.*, širok 27 *cm.* a visok 10 *cm.*

Željezna kutlača, *slika 29.* ima premjer od 15 *cm.*, visinu od 4 *cm.* i plosnat, 31 *cm.* dug držak, koji je negda imao petlju.

Veoma je mučan i nepouzdan posao, odregjivati doba takome pokućstvu, ali već oblik drška u kutlače upućuje nas u pogledu postanja tih predmeta na vrijeme novije od rimskog.

Najposlije valjalo bi još napomenuti, da je u prednjoj utvrdi, zapadno od kule a_1, nagjena željezna, zlatom vezena turska brava novog oblika, koja je valjda slučajno onamo dospjela.

Od prilike jedan kilometar prama sjevero-istoku od Crkvenice, a tik do bolnice usorske željeznice (vidi *sliku 6.*), stoji usred ravnice spomenuti već rimski **kastrum**, koji žitelji onoga kraja zovu **gradinom**.

Ta utvrda ima pravokutni oblik, široka je od jugo-istoka prama sjevero-zapadu 120 *m.*, a duga je od sjevero-istoka prama jugo-zapadu 160 *m.*, te po tome zaprema površinu od blizu 2 *ha.* Uokolo je opasana kamenitim zidom, koji je sada pokriven crnicom i obrašten grmljem, te prilići nasipu, visoku od prilike 1½ *m.* No mjestimice taj zid otkopaše, da iz njega vade kamen, te ga vidiš na 1 *m.* visine iznad današnjeg tla. Veoma tvrdi, maltom uzidani bedem posvema prilići rimskim zidinama na Crkvenici, te je, makar da je s obje strane s njega uklonjen obzid od sječena kamena, debeo oko 1½ *m.* Biće dakle, da je nekoć imao debljinu od 2 *m.*

Slika 29. (1/6).

Nutarnji prostor tabora oru danas, te mu je sva površina osim komada vapnenca posijan utarcima od žmurnjaka i žljebastog crijepa, pouzdan znak, da su tu nekoć stajale rimske zgrade.

Da li je blizu Crkvenice ili blizu kastruma bilo kakvo rimsko mjesto, ne mogoh utvrditi, ali naročito opažam, da izmegju oba ova utvrgjena mjesta nijesam nikaka traga našao zidnim temeljima, niti rasutih komada polupane opeke.

Iz svega, što je ovdje rečeno, slijedi bez svake sumnje, da je navrh Crkvenice već pri svršetku neolitičkog doba, ili bar u broncanoj perijodi postojala prehistorička naseobina. To svjedoči množina ondje nagjenih rbina od ilovastih posuda, probušeni i ulašteni nadžak, broncani šiljak od koplja i kaluf od kelta iz broncanog doba.

Kasnije su praktični Rimljani tu strategički znamenitu tačku, koja gospoduje nad izlaskom iz dôla Usore i nad dolinom Bosne, zauzeli, i na Crkvenici udesili utvrgjenu kohortsku postaju, koju je blizi kastrum učinio još tvrgjom.

Te gragjevine živo sjećaju na utvrde rimskog municipija Domavije u Gradini kod Srebrenice [1]), gdje spram grada, smještena na brijegu, takogjer u ravnici stoji kastrum.

Pošto su konačno za burnih vremena prigodom seobe naroda rimske utvrde kod Doboja razorene, biće, da je Crkvenica za dugo vrijeme ostala pusta i zapuštena, dok je kasno u srednjem vijeku,

---

[1]) „Glasnik zem. muzeja u Bosni i Hercegovini“, god. 1891. Knjiga I., str. 1.

ili i još kasnije okolni stanovnici ne stadoše upotrebljavati kao groblje.

Nije pak nikako vjerojatno, da je na Crkvenici stajala ma i malena kršćanska crkva, pošto se nigdje nije našlo ikaka traga takoj gragjevini.